

Ebubekir Ceylan,

Modern Irak'ın Osmanlı Kökenleri,

çev. Kenan Koçak, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022, 268 s.,
ISBN: 978-625-7447-76-8.

Ebubekir Ceylan'ın bu çalışması, 1831'den 19. yüzyılın son çeyreğine uzanan zaman aralığında Osmanlı Irak'ının ya da Bağdat Vilayeti'nin modernleşme ve idari anlamda merkezileşme sürecinin bir anlatısıdır. Vakıfbank Kültür Yayınları tarafından yayımlanan kitap, Ceylan'ın Boğaziçi Üniversitesi'nde tamamladığı doktora tezine dayanmaktadır ve kitabın İngilizce orijinali daha önce I. B. Tauris tarafında basılmıştır.

Ceylan'ın çalışması, Osmanlı modernleşmesinin taşradan okunmasının önemli bir örneği olduğu gibi, Irak tarihinin belirli bir döneminin de başarılı bir anlatımıdır. Her iki anlamda da önemli bir başvuru kaynağı olarak öne çıkacağına şüphe yoktur. Ancak bu önemli özelliklerinin yanında eser, Osmanlı'nın son dönemi ve hatta Türkiye Cumhuriyeti dâhil, Osmanlı sonrası Ortadoğu ve çevresinde kurulan rejimlerin yapısı ve sorunları üzerine düşünmek için kritik tespitler içermektedir. Bu değerlendirme yazısı, bu tespitlerin bir kısmına dikkat çekmek amacıyla yazılmıştır.

Öncelikle Ceylan'ın kullandığı kaynak zemininin hem uluslararası literatüre hem de Osmanlı Arşivleri'nde yürütülmüş titiz bir çalışmaya dayanması, eserin gerek veriye dayalı gerekse kuramsal yönden sağlam temellere oturmasını sağlamıştır. Ancak yazarın Arapça'ya da hâkim olması, Irak üzerine Arapça tarih yazımını da eleştirel bir biçimde incelemesine imkân tanımıştır. Örneğin Irak tarih yazımında

Mithat Paşa'nın valilik dönemi ve reform girişimlerine yönelik övgülerin, Mithat Paşa'dan önceki Reşid Paşa ve Namık Paşa gibi Tanzimat dönemi valilerinin başarılarını gölgede bıraktığı tespiti, ulus devlet tarih yazımının zaman zaman gözden kaçırabildiği sürekliliklere dikkat çekmek bakımından önemlidir. Mithat Paşa'nın Bağdat'a çok şey kazandıran bir kahraman olarak anılması, hatta zaman zaman indirgemeci bir tavırla olumsuzlanan Osmanlı yönetiminin bir istisnası olarak yüceltilmesi, aslında Osmanlı devletinin Tanzimat'tan itibaren somutlaşan tutarlı reform çabalarının görmezden gelinmesine yol açmıştır. Bu anlamda yerel bir modernleşme sürecinin yerel hafızadaki temsili ile merkezin kayıtlarının karşılaştırılmalı okunması, devlet çabalarındaki sürekliliğin kişilerden (tek tek valilerden) daha önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece Mithat Paşa'nın reformlarının, Irak tarih yazımında görüldüğü gibi tekil bir örnek olmadığı, daha genel devlet politikasının bir parçası olduğu görülmektedir.

Ceylan'ın eseri, birçok bakımdan Tanzimat dönemindeki Osmanlı devletinin modernleşme çabalarının karşılaştığı çelişkileri gözler önüne sermektedir. Buna bir örnek, iç ve dış gerilim ve tehditlerin, reform çabalarını nasıl etkilediği ve modernleşme sürecini nasıl çapraşıklaştırdığıdır. Kitapta incelenen dönemde Osmanlı devletinin Bağdat Vilayeti'nde merkezi idareyi tesis etmek ve yerel güç unsurlarını tasfiye etmek ya da etkilerini kırmak amacıyla olduğu görülebilmektedir. Ancak merkez ve yerel güçler arasında mutlak bir hesaplaşmayı imkânsız hâle getiren faktör, dış tehditler dolayısıyla sürekli olarak tetikte olma zorunluluğudur. Bağdat örneğinde, İran tehdidinin her zaman hissedilmesi, merkezden atanan valilerin aşiretler ve diğer yerel güç odaklarıyla gerektiğinde ittifak yapabilmesini zorunlu kılmıştır. Böylece idari reformlar imparatorluk içinde merkez-çevre çatışmasını tetiklediyse de bu çatışma her zaman dış tehdidin çizdiği sınırlar içerisinde gerçekleşmiştir denebilir. Bu durum, aşağıda tekrar değinilecek bir hususu, taşra aktörlerinin tasfiye edilmesinden önce merkezi idarede yer almaya teşvik edilmesini tetiklemiştir.

Ceylan'ın çalışmasının modernleşme ve merkezileşme süreci ile ilgili ortaya koyduğu bir diğer çelişki de güçlü yerel unsurlara karşı merkezden atanan valilerin güçlenmesinin yarattığı tehditlerdir. Merkezden atanan valilerin merkezin programını uygulayabilmek için yerel unsurların gücünü kırmak zorunda olduğu görülmektedir. Ancak, özellikle Mehmed Ali Paşa örneğinin ortaya koyduğu gibi, fazla güçlenen valilerin de merkez için ayrıca tehdit teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Dahası Tanzimat'ın hedefleri kapsamında, valilerin yetkilerinin kısılması ve valilerin merkeze tamamen bağlı idari unsurlar hâline gelmesi amaçlanmaktaydı. Bu

da valilerin yetkilerinin zaman zaman pragmatik sebeplerle genişletildiği zaman zaman ise kısıtlandığı düzenlemelere gidilmesine sebep olmuştur. Böylece merkezin kendi temsilcisini yerel güçlere karşı güçlendirme isteği ile, kendi temsilcisinin kendisi aleyhine fazla güçlenmesinin önüne geçme isteği arasındaki zıtlık, merkezileşme çabalarının tipik bir çelişkisi olarak ortaya çıkmaktadır.

Eserin ortaya koyduğu bir başka çelişki de Tanzimat hedefleri kapsamında askerî ve mülkî idarenin birbirinden ayrılması amacıyla uğranılan başarısızlıktır. Modern devlet idaresinin tesisi için vali ve yerel komutanın birbirinden ayrı işleyen bürokratik mekanizmalara bağlı olması amaçlanmıştır. Ancak pratikte, ilgili dönemde Bağdat'ta görev yapan valilerin çoğunluğunun aynı zamanda bölgedeki askeri gücün de komutanlığını üstlendiği görülmektedir. Bu da reform sürecinin uygulanmasında merkezin çoğu zaman askeri güce dayanmak zorunda kaldığını göstermektedir. Teoride istenen, askerî ve mülkî bürokrasinin ayrılması olsa da merkezin iktidarını tesis etmekte zorlandığı bölgelerde idareyi tek elde birleştirmek durumunda kaldığı gözlenmektedir. Kitabın konu kapsamı dışında, bu durumun Osmanlı ve Cumhuriyet idareleri arasında bir süreklilik ortaya koyduğu da düşünülebilir. Erken Cumhuriyet rejiminin asayişini tesis etmekte zorlandığı bölgelerde faaliyet gösteren 4. Umumi Müfettişliğe muvazzaf subayların atanmış olması, devletin taşra politikalarında ilginç bir süreklilik ortaya koymaktadır. Asayişin sağlanamadığı bölgelerde vali-komutanlar devletin zorunlu tercihi konumuna gelmiştir.

Askerî gücün reform sürecindeki rolünü ortaya koymakla beraber Ceylan'ın çalışması, bunun tam tersi bir durumu, yani reform ve modernleşme sürecinin aynı zamanda bir müzakere süreci olduğunu da ortaya koymaktadır. 1831 sonrasında Bağdat'ta Osmanlı idaresinin modernleşme sürecine bir bütün olarak baktığında, sürecin yalnızca merkezden taşraya dayatılan tek taraflı bir uygulama olmadığı, aksine idari aygıtın diyalog ve karşılıklı tavizlerle şekillenen bir evrim sürecinden geçtiği görülmektedir. Yerel meclislerin kurulması sürecinde, aşiretler gibi yerel güç unsurlarının tamamen dışlanmak yerine yeni sisteme dâhil edilmeleri, "tepeden inme" bir reform sürecinden ziyade, çok unsurlu bir denklemin varlığını ortaya koymaktadır. Aşiretler, dış tehditler, merkezi bürokrasi ve merkezin temsilcisi olmakla rakibi olmak arasında salınan valiler, merkezin genel hedefleri ve bu hedeflerle çelişen pragmatik çözümleri, tümü bu denklemin parçasıdır. Ceylan'ın çalışması, Osmanlı taşrasında reform çabalarının bu çok yönlü doğasını başarıyla ortaya koymaktadır.

Son olarak Ceylan'ın çalışmasının, yerli ve uluslararası tarih yazımında, özellikle 20. yüzyıl Ortadoğu tarihçiliğinde giderek artan bir eğilime çok önemli bir katkı olduğu belirtilmelidir. Modern Ortadoğu'nun siyasi ve toplumsal krizlerinin oluşum süreçlerini irdeleyen kimi akademik çalışmalar, Osmanlı devletinin dağılması ve yeni rejimlerin ortaya çıkması sürecini bir bütünlük içinde ele alarak, herhangi bir devletin ulus-tarihinin ötesine geçen bir perspektif yaratmak konusunda başarı kazanmışlardır. David Fromkin'in *Barişa Son Veren Barış* kitabı, Michael Provence'in *Son Osmanlı Kuşağı* adlı çalışması, Sean McMeekin'in *Osmanlı'da Son Fasıl* aldı eseri bu tip çalışmaların yurt dışındaki örnekleri olarak anılabilir. Gülşüm Polat'ın *Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken: Türk Arap İlişkileri* başlıklı çalışması da bu kapsamda öne çıkan bir çalışma olarak anılabilir. Tüm bu çalışmalar farklı biçimlerde, 20. yüzyılda Ortadoğu'da ortaya çıkan farklı rejimlerin tarihsel problemlerinin Osmanlı geçmişinde birleştiğini ortaya koymaktadır. Ceylan'ın eseri de Irak'a odaklanmakla beraber, bu tarihsel bağı 19. yüzyıla taşıyarak ele almaktadır. Ceylan, 20. yüzyıl Irak'ının ve hatta 21. yüzyıla kadar ayakta kalmış kimi Irak kurumlarının temellerinin esasen 19. yüzyıl Osmanlı reform süreçlerine dayandığını tespit etmektedir. Bu tablo Osmanlı modernleşmesini miras alan tek ülkenin Türkiye olmadığını göstermektedir. Ceylan'ın çalışmasından yola çıkarak, Osmanlı coğrafyasında kurulmuş bir dizi yeni rejimin tarihsel ve kurumsal kökenlerinin, Tanzimat dönemi devletinin modernleşme girişimleri dışarıda bırakılarak ele alınamayacağı anlaşılmaktadır.

Kuşkusuz Ceylan'ın eserinin tüm yönlerini burada ele almak mümkün değildir. Ancak bu yazıda, çalışmanın düşündürücü katkılarına kısmen de olsa dikkat çekilmeye çalışılmıştır. *Modern Irak'ın Osmanlı Kökenleri*, Osmanlı tarihinin, Irak tarihinin ya da daha genel olarak Ortadoğu tarihinin kimi önemli kırılma noktaları üzerine önemli tespitler içeren bilgiler ve kuramsal değerlendirmeleri ve literatürde doldurduğu boşluk bakımından son derece önemli bir eserdir.

Efe Güzeloğlu

İstanbul Aydın Üniversitesi